

Gaybet-i Suğra Asrında Şia; Süreklilik ve Değişim

Hasan Hüseyinzâde Şâneçî

Giriş

Onikinci İmam Hz. Mehdi'in gaybeti, Şia toplumunda, kültürel ve ilmî alanlarda birtakım değişimlere yolaçan yeni bir durumu ortaya çıkardı. Bu değişim, en önemlisi Şiilerin ilmî merceiyyetindeki değişiklik olan çeşitli kültürel boyutlarda meydana geldi. Diğer boyutlar arasında ise yeni ilmî mekteplerin ortaya çıkışına ve Şiilerin ilmî kaynak ve kitaplarının tedvin ve telifinde yaşanan gelişmeye işaret edilebilir. Gaybet-i Suğra asrının ilmî durumunu incelemek, bu asrın, Şia toplumunda sabit bir durumdan başka bir sabit duruma geçiş dönemi olması bakımından büyük öneme sahiptir. Aslında İmam'ın hazır bulunduğu çağdan Gaybet-i Kübra asrına bağlanan Gaybet-i Suğra, İmam'ın (a.s) uzun gaybetinin kabullenilmesi için gerekli zeminlerin oluşması ve hazırlık dönemi sayılmış ve bu çağda ortaya çıkan ilmî gelişmeler, Şia'nın ilmî ve kültürel bakımdan parlaması için ilk adım olmuştur.

Onbirinci İmam'ın hicri 260 (Miladi 873) yılındaki şehadeti sırasında Hazret'in vekilleri ve Şiileri arasındaki havastan çok az sayıda insan kendisinin bir oğlu olduğundan, yani Onikinci İmam'dan haberdardı. Abbasi halifesinin, Onbirinci İmam'ın oğlunu ve halifesini bulmak için kapsamlı girişimlerde bulunduğu ve uzun süre İmam'ın evini ve ailesini takip ettirdiği zamanlardı.¹ İmam Askerî (a.s), rıhletinden önce has vekillerinden ve yârânından Osman b. Said Amirî'yi Onikinci İmam'ın naibi olarak ashabına tanıtmıştı. Amirî, İmam (a.s) için defin merasimi düzenledikten sonra Samarra'dan Bağdat'a gitti ve oraya yerleşti. Onun vekâleti dönemindeki olaylara dair elde pek fazla bilgi yoktur. Tek bildiğimiz, İmam'ın (a.s) bazı talimatnamelerinin² onun aracılığıyla Şiilere ulaştığıdır.³ Vefat tarihinin hicri 267'den sonra olduğu anlaşılmaktadır.

¹ Fazl b. Hasan Tabersî, *A'lamu'l-Verâ*, Âlu'l-Beyt, Kum, 1417, c. 2, s. 150.

² Metinde "tevki" (Çev.)

³ Muhammed b. Hasan Tûsî, *Kitabu'l-Gaybe*, Müessesetu'l-Meârifî'l-İslamiyye, Kum, hicri 1411, s. 127.

Osman, İmam Mehdi'nin (a.f) emriyle oğlu Muhammed'i vekili olarak tayin etti. Muhammed b. Osman'ın vekâleti dönemi, büyük güçlüklerle geçen uzun bir devreydi. Abbasiler tarafından uygulanan baskılar ve boğucu ortam, dinî ve mezhebî sapkınlıklar, çeşitli şüphelerin ortaya atılması, Zeydiyye ve İsmailiyye gibi başka Şii fırkaların artmasına yol açan hareketler onun karşı karşıya kaldığı önemli sorunlardı. Muhammed b. Osman, hicri 305 senesinde vefat etti.

Muhammed'den sonra Hüseyin b. Ruh Nevbahî naipliğe atandı. Uzun süre ikinci naibin yardımcılığını yapan Nevbahî, idarecilik ve zekâsıyla krizin zirvede olduğu bir sırada Şia toplumu için uygun ortamlar hazırlamayı ve imkân ölçüsünce hükümet tarafından gelen baskıları hafifletmeyi başardı. Dinî siyaseti, Şiiler aleyhinde hiçbir gerilim ve istenmeyen tepkinin ortaya çıkmamasını sağladı. Bu metodu sayesinde sarayda ve Sünni âlimler nezdinde özel bir yer edinmesi mümkün oldu.⁴

Hicri 326'da Nevbahî'nin vefatıyla birlikte Muhammed b. Ali Samarrî dördüncü naip olarak tanıtıldı. Samarrî hicri 329'da vefat etti. Ölümünden altı gün önce eline geçen son fermanla kendisinden sonra hiçkimseyi İmam'ın naibi olarak tayin etmemesi emredilmişti.⁵ Bu emir, aslında Gaybet-i Kübra'nın başladığının ilan edilmesi demektir.

Gaybet asrındaki temel sorunlardan biri, çoğu sapkınlık üreten ve bazı şüphelere neden olan ve Şii toplumu için ciddi tehlike sayılan naiplik iddiasındaki bazı kimselerin ortaya çıkmasıydı. Sapkın hareketi nispeten yaygınlık kazanan bu iddia sahiplerinin en önemlisi, hakkında zem ve lanet talimatı sâdır olmuş Muhammed b. Ali Şelmegânî idi. Bu tevki metninde, aralarında Ahmed b. Hilâl Ebertâyî, Muhammed b. Nusayr Numeyrî,

⁴ A.g.e., s. 237.

⁵ Ahmed b. Ali Tabersî, *el-İhticac*, Neşru'l-Murtada, Meşhed, hicri 1403, c. 2, s. 252.



Muhammed b. Ali b. Bilal'in de bulunduğu başka birkaç isim daha zikredilmiştir.⁶ Ama Şiilerin en önemli sorunu, devlet tarafından onlara karşı oluşturulmuş baskıcı ve boğucu atmosferdi. Bununla birlikte hicri üçüncü yüzyılın sonlarından itibaren Şiiler için daha iyi siyasi şartların oluşmasıyla sözkonusu baskıcı ve boğucu ortam hafifledi. Hilafet mekanizmasının zayıflaması ve çözülmesi, emirler ve saraylıların daha fazla güç elde etmek için çatışması Şiilerin saraya nüfuzu için uygun zemin yarattı. Muktedir'in halifeliği döneminden (hicri 295-320) itibaren Şii mezhebinden Furatoğulları sülalesinin hilafet aygıtına nüfuz etmesiyle birlikte Şiilerin siyasi konumunda yeni bir süreç başlamış oldu. Birinci İbn Furat adıyla bilinen Ali b. Muhammed b. Furat ve İkinci İbn Furat adıyla bilinen Fadl b. Cafer uzun yıllar vezirlik makamını elinde tuttu.⁷ İmam'ın üçüncü naibi Hüseyin b. Ruh Nevbahî'nin siyasi konumu da iyiydi.⁸ Hiç kuşku yok bahsi geçen siyasi konumlar, Şiilerin toplumsal konumları, doğal olarak da kültürel durumları üzerinde hatırı sayılır bir etkiye sahip olmuştur.

Yumuşak ve sakin bir süreç izleyen siyasi gelişmelerin yanı sıra, Şiilerin Gaybet-i Suğra asrındaki ilmî faaliyetleri de ileriye doğru seyir izliyor ve çeşitli boyutlarda yeni gelişmeler

⁶ Tûsî, el-Gaybe, s. 232.

⁷ Bkz: Zambaur, *Nesebnâme-i Hulefa ve Şehryârân*, tercüme: Meşkûr, Neşr-i Hayyam, Tehran, 1368, s. 6.

⁸ Bkz: Câsim Hüseyin, *Tarih-i Siyasî-yi Gaybet-i İmam-i Devazdehom*, tercüme: Ayetullahî, Emir Kebir, Tehran, 1367, s. 300.



Makdisî'nin verdiği bilgilere göre Şiiler Gurgan ve Taberistan, Ahvaz, Fars ve Irak'ın kuzeyindeki bazı şehirlerde, aralarında Taberiyye, Nablus ve Amman'ın bulunduğu Şam'da ve Mısır'ın İskenderiye bölgesinde yaşıyordu. Bu bölgelerde İmam'ın vekillerinin varlığı da bu meselenin şahididir. Aynı zamanda İmam'ın vekillerinin Kazvin, Hemedan, Kirmanşah, Azerbaycan vs. gibi başka şehirlerde de bulunduğu bildirilmiştir.

kaydediyordu. Şiilerin ilmî durumunu incelerken nüfustaki dağınıklığın hesaba katılması, Şia'nın ilmî faaliyet havzalarını tanımak bakımından öneme haizdir. Coğrafya kaynakları ve diğer kaynaklardan elde edilen bilgiler, Şiilerin İslam ülkelerinin çeşitli bölgelerinde farklı nüfus yoğunluklarıyla yaşadıklarını ortaya koymaktadır.

Kum şehri Şii mezhebinin en önemli şehriydi ve dördüncü yüzyılın coğrafya yazarlarının eserlerinde bu özelliğiyle tanınıyordu. Belhî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'te, "Kum hal-kunun tamamı Şia mezhebiniydi." demiştir.⁹ Yine Kum ve oradaki Şiiler hakkında İmam-lardan çok sayıda rivayet nakledilmiştir.¹⁰ Kufe her ne kadar tarihî geçmişi bakımından Şii temayüllere sahip ilk şehir ise de nüfus yoğunluğu açısından ikinci sırada yeralmak-tadır. Makdisî, Kufe'de nüfus üstünlüğünün -Künnâse mahallesi hariç- Şiilerde olduğunu vurgular.¹¹ Bağdat'ta Şiiler, şehir nüfusunun büyük bölümünü oluşturuyordu.¹² Kerh ve Babu't-Tâk mahalleleri onlara aitti.¹³ Horasan'da Nişabur ve Beyhak şehirleri Şiilerin ya-şadığı merkezlerdi.¹⁴ Bu bölgelerde Onikinci İmam'ın çok sayıda vekilinin bulunması, bu durumun delilidir.¹⁵

Makdisî'nin verdiği bilgilere göre Şiiler Gurgan ve Taberistan¹⁶, Ahvaz¹⁷, Fars¹⁸ ve Irak'ın kuzeyindeki bazı şehirlerde¹⁹, aralarında Taberiyye, Nablus ve Amman'ın bulun-duğu Şam'da²⁰ ve Mısır'ın İskenderiye bölgesinde yaşıyordu.²¹ Bu bölgelerde İmam'ın vekillerinin varlığı da bu meselenin şahididir.²² Aynı zamanda İmam'ın vekillerinin Kazvin, Hemedan, Kirmanşah, Azerbaycan vs. gibi başka şehirlerde de bulunduğu bildirilmiştir.²³

⁹ Ahmed b. Sehl Belhî, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, Brill, tarihsiz, s. 35.

¹⁰ Bkz: Abbas Kummî, *Sefinetu'l-Bihar*, İntişârât-i Âbidî, Tehran, tarihsiz, c. 2, s. 447; c. 1, 55.

¹¹ Muhammed b. Ahmed Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, Brill, Leiden, 1932, s. 120.

¹² A.g.e.

¹³ Bkz: Resul Ca'feriyan, *Coğrafya-yi Tarihî ve İnsanî-yi Şia der Cihan*, Ensâriyân, 1369, s. 54.

¹⁴ Makdisî, *Ahsenu't-Tekâsim*, s. 323.

¹⁵ Bkz: Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh Saduk, *Kemalu'd-Din ve Tamamu'n-Ni'me*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslamî, Kum, hicri 1390, s. 504.

¹⁶ Makdisî, s. 365.

¹⁷ A.g.e., s. 415.

¹⁸ A.g.e., s. 439.

¹⁹ A.g.e., s. 141.

²⁰ A.g.e., s. 179.

²¹ A.g.e., s. 200.

²² Tûsî, *Kitabu'l-Gaybe*, s. 211, 415, 430 vs.

²³ Ahmed b. Ali Necaşî, *el-Ricalu'n-Necaşî*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslamî, Kum, hicri 1407, s. 243; Tûsî, *el-Gaybe*, s. 210.

Bu asırda Şiilerin yaşadığı önemli şehirler arasında, halkı Şia'nın güçlü malumatını yansıtan Şehr-i Rey de vardı. Bu çağda büyük Şii muhaddisler ve fakihler yetişti.

Şiilerin çeşitli şehir ve bölgelere dağılmasının Şia akaidi ve ilimlerinin yayılmasında ve çok sayıda ilim havzalarının ortaya çıkmasında dikkat çekici etkisi olduğu açıktır. Şiilerin nüfus üstünlüğünün bulunduğu şehirlerde ilmî faaliyetler daha fazla gelişti. İmam'ın (a.s) gaybeti, ilmî faaliyetlerin zaruretini öncesinden daha fazla vurgulayan bir ortamın oluşmasına yolaçtı. Şia arasında ilmî merceiyyetin temellerinde değişikliğe sebep olan bu konum, Şiilerin ilim ve düşünce sisteminde göze çarpan dönüşümün kaynağı oldu. Bu dönüşümün ilk şekillenmesi ve oluşumu Gaybet-i Suğra asrında gerçekleşmiş, nihai ürünleri Gaybet-i Suğra'dan birkaç on yıl sonra ortaya çıkmış ve Şia'nın yeniden kültürel parlama dönemini inşa etmiştir. Gaybet asrının ilmî ortamını incelerken -diğer asırlar gibi- asli belirtileri şu şekilde ele almak gerekir: İlmî merceiyyet, ilmî ekoller, havzalar, ürünler, âlimler ve düşünürler..

İlmî Merceiyyet

İmamların (a.s) hazır bulunduğu dönemde Şiilerin ilmî meselelerde asli ve ilk mercii, Masum İmamlardı. Şiiler doğrudan onlarla temas ve irtibat halindeydi. İhtiyaç duydukları şeyleri onlardan öğreniyor ve başkalarına aktarıyordu. Bu şekilde Ehl-i Beyt'in ilimleri İslam beldelerine yayılıyordu. Raviler ve muhaddisler İmam'ı ziyaretleri kolay olmayan ilmî mercilerdi. Vekâlet sisteminin oluşmasıyla insanlar uzak ve yakın şehirlerden İmam'ın vekillerine müracaat etmeye başladı. Aslında halkla İmam arasındaki bağ idiler ve aradaki mesafeyi kısaltıyorlardı.

Şia'nın temel direği ve Şiilerin ilmî meselelerde dayanağı olan İmam'ın (a.s) artık aralarında bulunmaması ve gaybetin başlaması, Şia mezhebinde ilmî ve kültürel boyutta bir kriz olarak algılanabilir. Bu krizle yüzleşilmesinin beraberinde oldukça çetin olaylar ve zorluklar getirmesi doğaldı. Bu yüzden bu dönemde

İmamların (a.s) hazır bulunduğu dönemde Şiilerin ilmî meselelerde asli ve ilk mercii, Masum İmamlardı. Şiiler doğrudan onlarla temas ve irtibat halindeydi. İhtiyaç duydukları şeyleri onlardan öğreniyor ve başkalarına aktarıyordu. Bu şekilde Ehl-i Beyt'in ilimleri İslam beldelerine yayılıyordu. Raviler ve muhaddisler İmam'ı ziyaretleri kolay olmayan ilmî mercilerdi. Vekâlet sisteminin oluşmasıyla insanlar uzak ve yakın şehirlerden İmam'ın vekillerine müracaat etmeye başladı. Aslında halkla İmam arasındaki bağ idiler ve aradaki mesafeyi kısaltıyorlardı.

naiplik mekanizmasının tesis edilmesi, aslında, ondan kaynaklanan darbeleri azaltma yönünde bir hareketti. İmamların ashabından ve seçkin âlimlerden olan ve yıllarca onlarla irtibat halinde bulunan İmam'ın has naipleri şimdi en muteber ilmî başvuru kaynağı sayılıyorlardı. Çünkü gaip İmamla tek irtibat yolu idiler.

İmamla başının tamamen kopuk olmadığına hesaba katılması büyük önem taşımaktadır. Bu baş, yazışmalar ve mektuplar yoluyla ve naipler aracılığıyla kurulmuştu. Pek çok durumda Şia uleması İmam'a (a.s) mektup göndererek karşılaştıkları ilmî meseleleri soruyordu. Bu mektuplar özel naipler yoluyla İmam'a (a.s) ulaşıyor ve cevapları veriliyordu. Bunun bariz örneği, dört mektubuna verilen cevabın nakledildiği Muhammed b. Abdullah Himyeri'nin yazışmalarıdır.

Önemli görevlerinden biri de Şiilerin ilmî müşküllerini ve yeni ortaya çıkan meseleleri halletmektir. Onlar, Masum İmam'a (a.s) ulaşmanın herkes için kolay olmadığı bir asırda kelim ve akaid meselelerinde hakkı belirleme ve inhirafı önlemenin mercii idiler. Bunun, özellikle de çeşitli fırka ve mezheplerin akaidlerine karşılık vermede büyük önemi vardı. Mesela Şiiler, ikinci naip Muhammed b. Osman Amirî'ye, Mufavvaza fırkasını ve inançlarını sordu. Soruyu cevaplarırken Mufavvaza'nın yaratma ve rızık vermeyi İmamlara (a.s) nispet etmesini reddetmiş ve bu fiillerin Allah'ın zât-ı mukaddesinin şanından olduğunu belirtmiştir.²⁴

Özel naiplerin İmamla irtibat halinde oldukları ve bu yolla Şiilerin ilmî ve itikadî sorunlarını ve meselelerini çözüme kavuşturabildikleri gözönünde bulundurulduğunda Şiiler için onların sözlerini şüphe ve tereddüt duymaksızın kabul etmeyi mümkün kılan bir tür kesinlik ve güven hâsıl oluyordu. Şiilerden biri Hüseyin b. Ruh'a, düşmanların İmam Hüseyin'e (a.s) galip gelmesi hakkında sorduğunda ayrıntılı ve ikna edici bir cevap vermiştir. Ravi şöyle anlatır:

Bu cevapları kendi tarafından verdiğinden tereddüde düştim. Fakat ben bir şey söylemeden o bana döndü ve dedi ki: Gök başıma düşse veya fırtınalar yüzüme esse kendi rey ve görüşümle dinî konularda söz söylememden daha iyidir. Bu meseleleri asıldan, yani Allah'ın Hücceti'nden işittim.²⁵

Bu güven ve kesinlik, yaşanan krizin yoğunluğunu azaltan bir sükûnet meydana getiriyordu. İmam tarafından Şiilere ulaşan bazı mektuplarda naiplerin güvenilirliği ve korunmuşluğu vurgulanmaktaydı. İshak b. Yakub'un meselelerine cevap verilmiş bir mektupta, ikinci naip

Muhammed b. Osman'ın güvenilir olduğu, onun mektup ve cevaplarının Hazret'in mektup ve cevabı hükmünde sayıldığı geçmektedir.²⁶

²⁴ A.g.e., s. 178.

²⁵ Kemalu'd-Din, Saduk, *Tamamu'n-Ni'me*, s. 507.

²⁶ Tabersî, *İhticac*, c. 2, s. 281.

Bazı delillere göre, özel naiplerin, Şiilerin ilmî faaliyetleri, rivayetleri nakil ve kitap telifi konularında bir tür gözetim ve nezaret yürüttüğü anlaşılmaktadır. Mesela İmam Mehdi'nin (a.s) Şelmeganî hakkında zem ve lanet içeren bir tevki yayınlamasından sonra ravilerin karşılaştığı meselelerden biri de onun naklettiği rivayetlerdi. Hüseyin b. Ruh, İmamların (a.s) sözüne istinat ederek bu müşkülü şöyle halletti:

Size vereceğim cevap şudur ki, İmam Asgerî'ye Beni Faddal'ın yazdıkları konusunda ne yapacaklarını, çünkü evlerinin o rivayetlerle dolu olduğunu soranlara Hazret şöyle buyurdu: Ne rivayet ettilerse alın ve ne görüş bildirdilerse bırakın.²⁷

Yine nakledildiğine göre, Şelmeganî -itikadında sapma olmadan önce- “et-Teklif” kitabını yazdığında Hüseyin b. Ruh kitabı ondan istedi, dikkatlice inceledi ve onda uygun-suz bir bahis görmedi.²⁸ Başka bir yerde şöyle geçer: “el-Te'dib” isimli bir kitabı, sahih mi, zayıf mı olduğu konusunda görüş bildirmeleri için Kum ulemasına gönderdi.²⁹ Yazılmış kitapların ilmî incelemesine verilen önemi gösteren Nevbahtî'nin bu girişimlerini, aslında Kum'un ve o diyardaki âlimlerin ilmî konumunu değerlendirme yönünde bir girişim olarak görmek de mümkündür. Çünkü hiç kuşku yok, İmam'ın naibi ve İmam'la (a.s) doğrudan irtibatlı olan onun için söz konusu kitaptaki mevzuların doğruluk ve yanlışlığını teşhis etmek oldukça kolaydı.

Özel naipler, yaygın ilmî faaliyete rağmen kitap veya risale yazmaya girişmediler. Bu konuda elimize herhangi bir haber ulaşmış değildir. Bu konuda nakledilen tek haber, birinci naip Osman b. Said'in, Onbirinci İmam'dan öğrendiği bazı mesele ve hükümleri, Onikinci İmam'dan aldığı meselelerle birlikte bir mecmuada biraraya getirdiği ve ikinci naibe teslim ettiği. Kızının naklettiğine göre bu mecmua-i mesail, ikinci naibin vefatından sonra Hüseyin b. Ruh Nevbahtî'ye ulaştı ve hâlâ da ondaydı.³⁰ Belki de naiplerin kitap telif etmeye yönelmemesi takiyye nedeniyle idi. O sırada karşı karşıya bulundukları tehlike, dinî ve ilmî konularda merci olduklarını reddetmelerini gerektirecek boyuttaydı.

Şiilerin gaip İmamla bağının tamamen kopuk olmadığına hesaba katılması büyük önem taşımaktadır. Bu bağ, yazışmalar ve mektuplar yoluyla ve naipler aracılığıyla kurulmuştu. Pek çok durumda Şia uleması İmam'a (a.s) mektup göndererek karşılaştıkları ilmî meseleleri soruyordu. Bu mektuplar özel naipler yoluyla İmam'a (a.s) ulaşıyor ve cevapları veriliyordu. Bunun bariz örneği, dört mektubuna verilen cevabın nakledildiği Muhammed b. Abdullah Himyerî'nin yazışmalarıdır. Bu cevabi mektuplarda çok sayıda soruya cevap verilmiştir.³¹ Yine İmam'ın vekillerinden Esedî'nin meselelerine verilmiş cevaba değinilebilir.³²

²⁷ Tûsî, *el-Gaybe*, s. 239.

²⁸ A.g.e.

²⁹ A.g.e., s. 240.

³⁰ A.g.e., s. 221.

³¹ Tabersî, *İhticac*, c. 2, s. 301, 303 vs.

³² A.g.e., s. 297.

“Karşılaştığınız olaylarda hadislerimizi rivayet edenlere başvurun. Onlar benim hüccetim sayılırlar. Ben de Allah’ın hüccetiyim.”

Özel naipler bir yana, İmam’ın muhtelif şehirlerdeki vekilleri de Şiilerin o bölgelerdeki başvuru mercileriydi. Gaybet asrında vekâlet sistemi çalışmasını sürdürdü. Şiilerin yaşadığı tüm bölgelere vekiller tayin edilmişti. Onlar, insanların naiplerle arasındaki bağ idiler. Bu vekillerden çoğunun adı nakledilen haberlerde zikredilmiştir.³³

Gaybet asrında Şiilerin üçüncü ilmî mercii, fakihler ve muhaddislerdi. Aslına bakılırsa

bu kesimin başvuru mercii oluşu, bu dönemde gerçekleşmiş ve yerini sağlamlaştırmış bir şeydir. Her ne kadar İmamların (a.s) bulunduğu zamanda bazen fakihler ve muhaddisler onlar tarafından Şiilerin ilmî mercii olarak tanıtılmışsa da³⁴ bizzat İmamın hazır bulunması onların konumunu gölgede bırakıyordu. Gaybet döneminin şartları, bu konunun nisbi kesinlik kazanmasını sağladı. Özellikle de Onikinci İmam (a.s) fakih ve muhaddislerin ilmî merci oluşu meselesini vurgulayıp buna dikkat çekince. İshak b. Yakub’un naklettiğine göre İmam (a.s), ikinci naip kanalıyla eline ulaşmış bir soruya cevap verirken şöyle buyurmuştu:

“Karşılaştığınız olaylarda hadislerimizi rivayet edenlere başvurun. Onlar benim hüccetim sayılırlar. Ben de Allah’ın hüccetiyim.”³⁵

Şia fakihlerinin esas itibarıyla işte bu raviler ve muhaddisler olduğuna dikkat edilmelidir. Şii ulemasına fakih adı verilmesi Gaybet-i Suğra dönemine kadar pek rastlanan bir şey değildi. Böylelikle fakihlerin ilmî merceyyeti, Gaybet-i Suğra asrının sonuna doğru Şia toplumunda tamamen kökleşmiş oldu.

İlmî Ekoller

Gaybet asrındaki ilmî konumları gözönünde bulundurulduğunda ana iki ilmî ekolün Şiilerin ilim merkezlerinde yaygınlık kazandığı söylenebilir: Her biri zamana tesir eden etken ve unsurların etkisi altında kalmış kelim ekolü ve hadis ekolü. Bu ikisine ilaveten bu asırda, İmamların hazır bulunduğu zamana has önceki fıkıh ekolünden ve ondan sonrakı -beşinci yüzyılın başları- fıkıh ekolünden farklı bir fıkıh ekolünün daha varlığına işaret edilebilir. Aslında bu ekolü, başka bir dönemden intikal telakki etmek de mümkündür.

Kelam Ekolü

Her ne kadar kelam bahislerinin ortaya atılması -ikinci yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başlayan ıstılahtaki manasıyla- İmamların (a.s) konuşmalarında, özellikle Emirulmüminin’in

³³ Bkz: Saduk, *Kemalu’d-Din*, s. 438 ve devam.

³⁴ Ebu Amr Keşî, *Kitabu’r-Rical*, Necef baskısı, tarihsiz, s. 594.

³⁵ *Kemalu’d-Din*, Saduk, s. 484.

sözünde belli bir geçmişi varsa da Şii keliminin oluşması İmam Sadık (a.s) dönemi ve Hazret'in talebeleriyle ilişkilendirilebilir. Şii kelimcilerin birinci tabakasını Altıncı ve Yedinci İmam'ın parlak talebeleri oluşturuyordu. Hişam b. Hakem, Hişam b. Salim, Muhammed b. Nu'man, Mü'min Tâk ve diğerleri. Şii keliminin ortaya çıktığı merkez, bu isimlerin ekserisinin yaşadığı Kufe şehriydi.

Gaybet-i Suğra asrı, Şii kelimcilerin ikinci tabakasının zuhur dönemiydi. Sürekli Basra Mutezile mektebiyle karşı karşıya gelen Kufe, bu zamana kadar Şii

kalam mektebinin merkezi olma rolünü korudu. Fakat Bağdat şehrinin ortaya çıkışı ve seçkin ilmî konumu nedeniyle Kufe şehrinin önemi büyük ölçüde azaldı ve bu asırda Şii kalam mektebinin merkezi Bağdat'a taşındı. Hiç kuşku yok, Şii kalam ekolünün şekillenmesi ve Gaybet-i Suğra asrında oluşmasında Mutezililerin kalam görüşleriyle mücadelelerinin ve o sırada Bağdat'ta bolca bulunan İslamî ve gayri İslamî muhtelif fırka ve akımların fikirleriyle karşılaşmanın etkisi yok değildir. Şii uleması, bu asırda daha ziyade kalam ve İtızal eğilimleri taşıyan muhaliflerin şüphe ve hamlelerine cevap verebilmek için onların metod ve üslubunu kullanmaya mecbur kaldı. Ama bu durum, Şii keliminin ve Şii kelimcilerinin Mutezile ekolünden etkilendiği ve fikirlerini ödünç aldığı -birçok batılı ve Müslüman bilimadaminin inandığı gibi- delili olmadığına dikkat edilmelidir. Hakikatte Şii keliminin prensipleri Mutezile keliminden köklü biçimde farklıdır.

Bu asırda Bağdat ve diğer şehirlerde ve Şia'nın ilim havzalarında büyük kelimciler zuhur etti. Bunların en önemlisi Nevbahî ailesiydi. Bağdat Şiiilerinin riyasetini üstlenen Ebu Sehl İsmail b. Ali Nevbahî (vefatı hicri 311), bu ailenin en seçkin ismiydi. Şeyh Tûsî onun yüksek seviyeli ünvanlarını ve lakaplarını zikretmiştir.³⁶ Ondan sonra Hasan b. Musa Nevbahî (vefatı hicri 310) Şia'nın Bağdat'taki büyük kelimcisi ve filozofuydu.³⁷

Kalam ekolünün yaygınlık kazandığı diğer Şii havzalarından biri de Şehr-i Rey idi. Bu şehirde, Kum'un hadis ekolünden yoğun etkisine rağmen Şii kalamı kendine has biçimde ortaya çıktı. Bu durum daha çok Şii âlimlerinin Rey'deki Mutezililer ve Zeydilerle karşılaşmasının sonucuydu.³⁸ Horasan'da en fazla kalam akımı Nişabur şehrinde vardı. Nişabur'un İbn Abdek Cürcanî gibi Şii kelimcileri, Bağdat'ın kalam ekolünün ve kelimcilerinin etkisi altındaydılar.³⁹

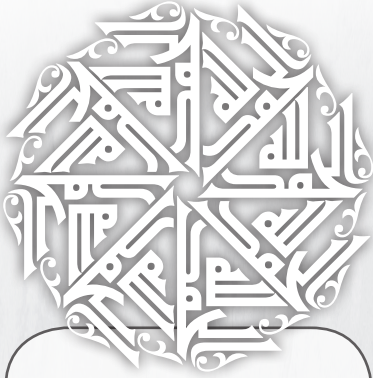
**Gaybet asrındaki ilmî konuları
gözönünde bulundurulduğunda ana iki
ilmî ekolün Şiiilerin ilim merkezlerinde
yaygınlık kazandığı söylenebilir: Her biri
zamana tesir eden etken ve unsurların
etkisi altında kalmış kalam ekolü ve hadis
ekolü.**

³⁶ Muhammed b. Hasan Tûsî, *Fihristu Kütübî's-Şia ve Usûlühum*, Mektebetü'l-Muhakkik el-Tabâtabâî, Kum, hicri 1402, s. 31.

³⁷ A.g.e., s. 121.

³⁸ *Kemalu'd-Din*, Saduk, s. 51 ve s. 94.

³⁹ Tûsî, *Fihrist*, s. 548.



Şia'nın hadis ekolü, hayatına İslam'ın zuhuruyla başlamış oldukça eski ve özgün bir ekoldür. Masumların hadisleri daima Şiilerin bilgi kaynağı olmuş ve ihtilaflı meselelerde son söz anlamına gelmiştir. Gaybet asrında İmam'a (a.s) doğrudan ulaşılmasına rağmen Şiiler, uzun yıllar boyunca toplanmış ellerindeki çok sayıda hadis sayesinde ayırtedici bir ilmî kaynaktan yararlanıyordu. Muhaddisler, kelimla ilgilenmeyi ve polemiği yasaklayan bazı hadislerle dayanarak kelim ilmine yönelme ve ondan yararlanmayı zaruri görmüyordu.

Kelam ekolünün Gaybet-i Suğra asrında yaygınlaşmasıyla Şia akaidinin açıklanması ve ispatlanması ve muhaliflerin görüşlerinin reddedilmesine ilişkin çok sayıda kelim kitabı telif edildi. Bu kitapların büyük bölümünün telifi Bağdat'ta gerçekleşti. Bu kitapların yazılmasında büyük pay sahibi de Ebu Sehl Nevbahî idi. Şeyh Tûsî, ona ait otuzdan fazla kitabın adını zikretmiştir.⁴⁰ Fakat eserlerinden hiçbirisi mevcut değildir. Çok sayıda tasnifi bulunan Hasan b. Musa Nevbahî de *el-Ârâ ve'd-Diyânât* adında tamamlamayı başaramadığı bir kelim mecmuası yazmıştı.⁴¹ İbn Kubbe Râzî, imamet konusunda, Horasanlı kelimci Ebu'l-Kasım Belhî'nin kitaplarına reddiye olarak *el-İnsaf* ve *el-Müstesbit* adında iki kitap yazdı.⁴² Ne yazık ki bu döneme ait kelim teliflerinden geriye hiç iz kalmamıştır. Bazı şahitlere baktığında Ebu İshak İbrahim b. Nevbahî'nin yazdığı *el-Yâkût* kitabı da hicri altıncı yüzyılın teliflerindendir.⁴³

Hulasa bu asrın kelim ekolünün, Gaybet-i Kübra'nın başlangıcında Şii kelamın gelişimine zemin hazırlamış çok kıymetli ürünleri vardı. Başında Şeyh Müfid'in yer aldığı Şii kelimcilerin üçüncü tabakası, bu kelim ekolünün, kelim görüşleri ıslah edip arındıran talebeleriydi. Başta Şeyh Müfid olmak üzere onların eserleri arasında büyük ölçüde Gaybet-i Suğra asrındaki kelimcilerin görüşlerini bulmak mümkündür. Şeyh Müfid, *el-Makâlât* kitabının başlarında Nevbahîlerin görüşlerinden bir kısmını tenkide koyulmuştur.⁴⁴

⁴⁰ A.g.e., s. 31.

⁴¹ A.g.e., s. 121.

⁴² Necâşî, *el-Rical*, s. 265.

⁴³ Bkz: Ebu İshak b. İbrahim Nevbahî, *el-Yâkût*, ta - kık: Ali Ekber Ziyâyî, hicri 1378, kitabın mukaddimesi.

⁴⁴ Bkz: Muhammed b. Nu'man Müfid, *Evâyilu'l-Makâlât*, Dânişgâh-i Meşhed, s. 90 ve 124.

Hadis Ekolü

Şia'nın hadis ekolü, hayatına İslam'ın zuhuruyla başlamış oldukça eski ve özgün bir ekoldür. Masumların hadisleri daima Şiilerin bilgi kaynağı olmuş ve ihtilaflı meselelerde son söz anlamına gelmiştir. Gaybet asrında İmam'a (a.s) doğrudan ulaşılmasına rağmen Şiiler, uzun yıllar boyunca toplanmış ellerindeki çok sayıda hadis sayesinde ayrıtıcı bir ilmî kaynaktan yararlanıyordu. Muhaddisler, kelamla ilgilenmeyi ve polemikçi⁴⁵ yasaklayan bazı hadislerle dayanarak kelam ilmine yönelme ve ondan yararlanmayı zaruri görmüyordu. Hatta ondan kaçınıyorlardı bile. Bu asrın hadis ekolünün yetiştirdiği en seçkin isim olan Şeyh Saduk, bu hadislerin bir bölümünü *et-Tevhid* kitabının sonunda zikretmiştir.⁴⁶ Muhaddislerin inancına göre, bablar, usül, füru vs. hepsini kapsayan hadislerin mevzularındaki çeşitlilik, ilmî mesele ve müşküllere cevap vermede onlara yardımcı olabiliyordu.

Şii fakihlerin de aralarından çıktığı hadis ravileri, Şiilerin yaşadığı bütün şehirlerde bulunuyordu. Bununla birlikte hiçbir kelam akımının görülmediği Kum şehrini bu asırda Şii hadis ekolünün merkezi kabul etmek mümkündür. Bu durumun, Kum ulemasının hadis ekolüne bağlılığından, Kum'un Şii halkının tekparça oluşundan, diğer fırka ve mezhep sahiplerinin bu şehirde bulunmamasından kaynaklandığını belirtmek gerekir.⁴⁷ Şii muhaddislerin büyük kısmı, ifrat ve tefrite kaçan haberlerden ve fırkacılıktan uzak Kum'da biraraya gelmişti. Onların arasından Eş'ariler, Âl-i Buveyh ve Berkî ailesine işaret edilebilir.

Şehr-i Rey, Kum'a komşu olması bakımından Kum'un hadis ekolünden en çok etkilenen yerd. Bu asırdaki muhaddislerin önde gelen ismi Muhammed b. Yakub Kuleynî gibi büyük muhaddislerin bu şehirden çıkmış olması bu gerçeğin şahididir. Kufe ve Bağdat'ta da hadis ekolünün takipçileri mevcuttu. Ama bu iki şehirdeki hadis ekolü, Kum'un hadis ekolünden farklıydı. Kumlu muhaddisler, Kufeli ravilerin çoğunu aşırıya kaçmak ve mübalağa etmekle suçluyordu.⁴⁸ Tabii ki bu bir yere kadar doğrudu⁴⁹ ve Kufe'nin dinî atmosferinden, oradaki ifrat ve tefrit düşüncelerin varlığından ve Kumlu muhaddislerin ravilere ve onların aşırılık⁵⁰ meselesindeki akidelerine muamelede izledikleri kendine has metoddan kaynaklanıyordu.⁵¹

Bu asrın hadis ekolü çok kıymetli eserler bıraktı. Hepsinden önemlisi, bir hadis ansiklopedisi olan *el-Kâfi*'dir. Özel bir düzen ve tertiple kaleme alınmış bu telif; usül, füru, ahlak, siret, âdâp ve sünnetlerin muhtelif bablarında 16199 hadis içeren bir mecmuadır. *el-Kâfi*'ye ilaveten bu asırda başka hadis telifleri de gerçekleştirilmiştir.

⁴⁵ Metinde "cidal" (Çev.)

⁴⁶ Muhammed b. Ali Bâbeveyh Saduk, *el-Tevhid*, Müessesetu'l-İslamî, Kum, hicri 1398, son bölüm.

⁴⁷ Resul Ca'feriyân, *Tarih-i Teşeyyu' der İran*, Sâzmân-i Tebligât-i İslamî, Kum, 1371, c. 1, s. 209; Prof. Madelung'un *Keyhan-i Endişe*'deki makalesinden nakil, sayı 52, s. 152.

⁴⁸ Bkz: Muhammed b. Mustafa, Tefreşî, *Nakdu'r-Rical*, Âlu'l-Beyt, hicri 1418, c. 1, s. 155.

⁴⁹ Bkz: Necâşî, *Rical*, 332.

⁵⁰ Metinde "ğuluv" (Çev.)

⁵¹ Abdullah Mâmâkânî, *Tenkahu'l-Makâl*, Matbuatu'l-Murtazaviyye, Necef, hicri 1352, c. 3, s. 88.



Şiilerin ilmî faaliyetleri eğitim ve telif olmak üzere iki genel formda gerçekleşiyordu. Her şehir ve bölgede Şii âlim ve düşünürlerin bulunması, her biri kendi şartlarına uygun ilmî faaliyetler yürüten aktif ilmî havzaları meydana getirmişti. Bunların arasında Şii nüfusun yoğun olduğu ve daha fazla âlimin bulunduğu şehirler haliyle daha önemli hale gelmişti.

Fıkıh Ekolü

Ahkâmın teşri kaynakları arasında sünnet, onların en önemli ve en temeli sayılmaktadır. İmamların (a.s) bulunduğu zamanlarda Şiiler ahkâm hadislerini doğrudan İmamlardan öğreniyor ve onunla amel ediyordu. Aslında Ehl-i Beyt fıkının taşıyıcısı olan hadis ravileri, bu hadisleri naklediyor ve onlara dayanıyorlardı. Zamanla, aynı zamanda fıkıh ahkâmı da olan sözkonusu hadisler, “Asl” adındaki kitaplarda biraraya getirildi. Bir süre sonra da, belli fikhî mevzularla ilişkili sözkonusu hadisleri içeren fıkıh kitapları kaleme alınmaya başladı. Üçüncü yüzyılın sonlarına kadar fıkıh kitapları “Asl”, “Câmi”, “Nevâdir”, Mesail” vs. gibi başlıklar altında Şii muhaddisler tarafından yazıldı. Bazıları tafsilatlı ve kapsamlı, bir kısmı da özet idi. Bu kitapların tamamında rivayetler, sonunda İmam’a (a.s) varan sened zincirleriyle birlikte zikredilmemişti. Fukaha bu rivayetleri sadece zikretmekle yetinerek onlar üzerinde araştırma yapmaya ve yorumda bulunmaya ihtiyaç görmüyordu.⁵²

Ama üçüncü yüzyılın sonlarında, yani Gaybet-i Suğra döneminde yeni bir gelişme yaşandı ve fakihler, fıkıh metodunu değiştirip fikhî kaynakları derlemede yeni bir yöntem izlemeye başladı. Bu metodda fukaha, her meselede yalnızca rivayetleri zikretmek yerine, rivayet ve hadislerin arasından şer’î ahkâmı çıkarmaya yöneldi. Böylelikle fakihlerin her baktaki şer’î fetvaları, rivayet ve hadisleri beyan etmenin yerini almış oldu.⁵³ Onlar, fikhî hadisleri insanlara nakletmek yerine, bunların arasından ahkâmı istinbat etmeye ve şer’î fetvalar olan neticesini açıklamaya odaklandılar. Bu metod, hem fakihlerin fikhî istinbat gücünü takviye ediyor, hem de ilmî malumattan ve yüksek fikhî idrakten nasibi olmayan halkın geneli için faydalı oluyordu. Fıkıh-ı mensus veya Ayetullah Burucerdî’nin tabiriyle el-mesailü’l-mutellikât şeklinde adlandırılabilen yeni fikhî ekol⁵⁴, ilk olarak Kum şehrinin büyük muhaddisi İbn Bâbeveyh (vefatı hicri 329) tarafından ortaya kondu. O, fetvalarını, oğlu Şeyh Saduk için yazdığı risalede açıkladı. Şeyh Saduk da onların birçoğunu,

⁵² Bkz: Muhammed b. Hasan Tûsî, *Resailü’l-Aşr*, Müessesesi-i Neşr-i İslamî, Kum, hicri 1406, s. 45 ve 46.

⁵³ A.g.e., s. 46.

⁵⁴ A.g.e., s. 47.

Men La Yahduruhu'l-Fakih, el-Mukni' ve *el-Hidaye* gibi fıkıh kitaplarında zikrederek basından sonra aynı metodu takip etmiştir.⁵⁵

Yeni ekolün oluşmasının başlangıcında fakihler, kendi fetvalarını açıklamada ihtiyata riayet ederek ilgili hadislerin lafzını aynen naklediyordu. Aslında sözkonusu fetvalar, İmam'a nispeti ve senedi zikredilmemiş rivayetlerdi. Bu asırda oluşan fıkıh ekolü Gaybet-i Kubra'nın başlarında evrim geçirdi. Ahkâmın teşriinde kullanılan dört kaynağa ilaveten fıkıh usulü ilmine dayanan ve Şeyh Tûsî aracılığıyla kemale erdirilip zirveye taşınan yeni bir fıkıh ekolünü ortaya çıkardı.

Havzalar

Şiilerin ilmî faaliyetleri eğitim ve telif olmak üzere iki genel formda gerçekleşiyordu. Her şehir ve bölgede Şii âlim ve düşünürlerin bulunması, her biri kendi şartlarına uygun ilmî faaliyetler yürüten aktif ilmî havzaları meydana getirmişti. Bunların arasında Şii nüfusun yoğun olduğu ve daha fazla âlimin bulunduğu şehirler haliyle daha önemli hale gelmişti.

Kum

Şiilik Kum şehrinde, Kufe Eş'arilerinden bir grubun bu şehre göçetmesiyle yayıldı. Eş'ariler, Kufe'nin tanınmış Şii ailelerindendi. Şia'nın Kum'da yayılmasıyla Şiilerin İmamlarla (a.s) münasebeti gelişti ve bu şehir, çok erken bir zamanda Şia'nın asli merkezlerinden ve ilim kutuplarından birine dönüştü, Ehl-i Beyt ilimleri geniş biçimde orada revaç buldu. Kum ulemasının dini koruma ve yayma konusundaki esaslı rolü üzerine birtakım rivayetler nakledilmiştir.⁵⁶ Gaybet-i Suğra döneminin başında Kum, Şii âlimler ve muhaddislerin toplandığı yerd ve çok sayıda Şii âlimine ilaveten birkaç seçkin âlim ailesi de bu şehirde yaşıyordu. Bu ailelerin en önemlisi, çok eski zamandan beri Kum'un ilmî ve dinî idaresini üstlenmiş Eş'arilerdi. Gaybet asrının başlarında büyük muhaddis Ahmed b. Muhammed b. İsa Eş'arî, bu görevi üstlenmişti. O, imamların çoğunun rivayetlerini nakletti, Kur'an ilimleri ve akaid üzerine telifler kaleme aldı.⁵⁷ Kum'un diğer büyük muhaddislerinden olan Muhammed b. Ahmed Eş'arî, 23 fıkıh kitabını içeren *Nevâdiru'l-Hikem* ansiklopedisini yazdı.⁵⁸ Aynı aileden Sa'd b. Abdullah'a da işaret edilebilir. O da *Kitabu'r-Rahme* adında başka bir fıkıh ansiklopedisi telif etti.⁵⁹

Bâbeveyh ailesi de Kum'un pek çok âlim yetiştirmiş meşhur ailelerindendi. Bu ailenin Gaybet-i Suğra döneminde öne çıkan siması, yeni bir fıkıh ekolünün temellerini atan

⁵⁵ A.g.e.

⁵⁶ Bkz: Ca'feriyân, *Tarih-i Teşeyyu' der İran*, c. 1, s. 52.

⁵⁷ Tûsî, *Fihrist*, s. 61.

⁵⁸ Necâşî, *Rical*, s. 245.

⁵⁹ Bkz: Hoî, Ebu'l-Kasım, *Mu'cemu Ricali'l-Hadis*, Matbaatu'l-Âdâb, Necef, c. 9, s. 80.

Ali b. Hüseyin Bâbeveyh (vefatı hicri 329) idi. Fıkah ve akaid alanında çok sayıda telif vermiştir. *el-İmam ve't-Tebşire mine'l-Hayra* isimli değerli kitabı elimizdedir.⁶⁰

Ahmed b. Muhammed b. Hâlid Berkî de Kum'un büyük muhaddislerindendi. Şeyh Tûsî, fıkah ve Kur'an'a dair muhtelif mevzularda ona ait yüze yakın kitabın adını saymıştır.⁶¹

Kum havzasının diğer âlimlerinden İbn Kuleveyh, Muhammed b. Hasan el-Saffar (vefatı hicri 290), Abdullah b. Cafer Himyerî (vefatı hicri 298) ve Ali b. İbrahim Kummî'ye de işaret edilmelidir. Her birinin çok sayıda telifi vardır ve bunların bazıları günümüze kalmıştır. Kum âlimleri hadis ekolünün takipçisiydi ve Kum'un ilim atmosferi tamamen bu ekolden etkilenmişti. O kadar ki, orada kelim düşüncelerinden eser yoktu. Kum uleması akaiddeki sapkınlıklar ve aşırılıkların her türlü tezahürüne karşı şiddetle mücadele ediyordu. Zayıf rivayetlerin ve içinde aşırılık olan hadislerin nakledilmesine engel oluyor, aşırılık ve itikadî sapkınlıkla itham edilen ravileri şehirden çıkarıyorlardı.⁶² Kum ilim havzasına hâkim hava, ilmî meselelerin halledilmesinin mercii olabilecek sabit ve makbul bir ilim ortamının oluşmasını sağladı. Mesela -daha önce değinildiği gibi- Hüseyin b. Ruh Nevbahî, mevzularının sahih olup olmadığının incelenmesi için bir kitabı Kum ulemasına göndermişti.⁶³

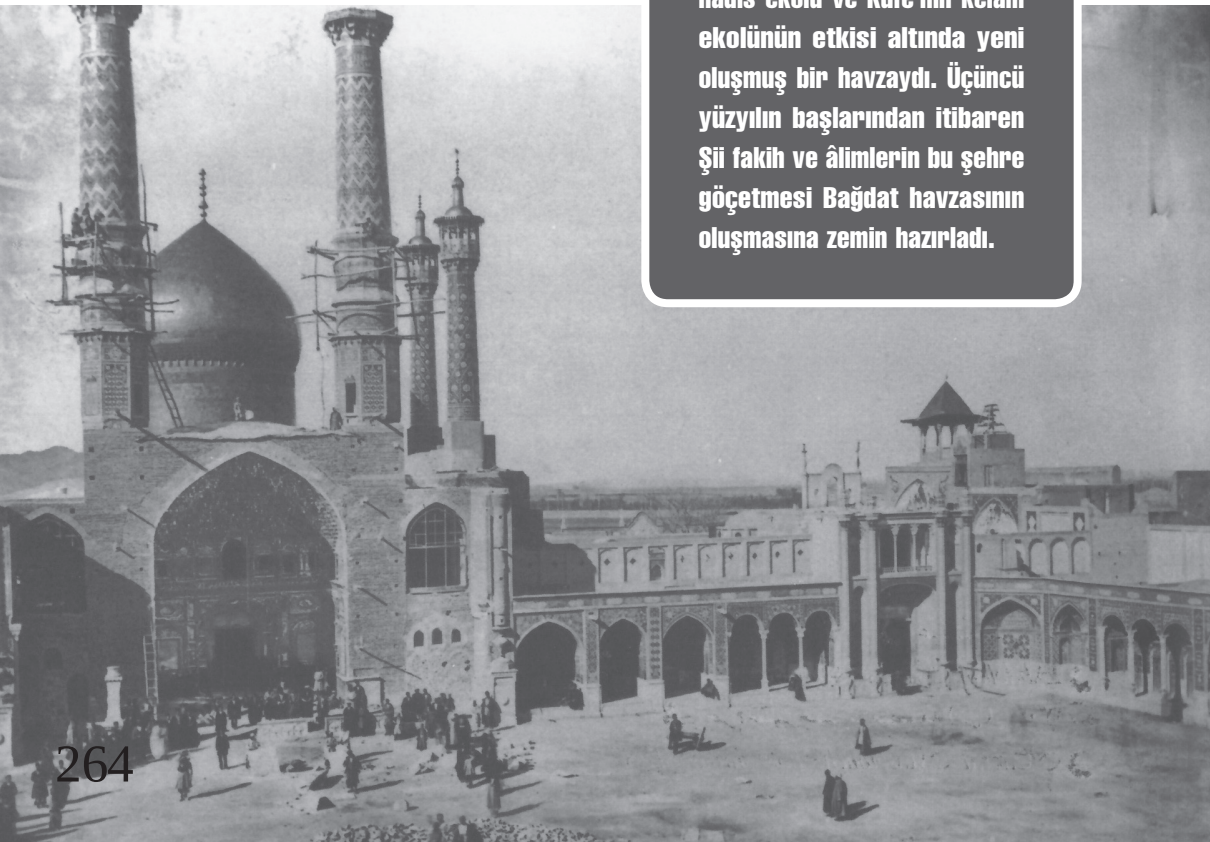
⁶⁰ Bkz: İbn Bâbeveyh Ali b. Hüseyin, *el-İmame ve't-Tebşire mine'l-Hayra*, Âlu'l-Beyt, hicri 1407, s. 142.

⁶¹ Tûsî, *Fihrist*, s. 51.

⁶² Tefreşî, *Nakdu'r-Rical*, c. 1, s. 155.

⁶³ Tûsî, *el-Gaybe*, s. 240.

Bağdat ilim havzası, Kum'un hadis ekolü ve Kufe'nin kelim ekolünün etkisi altında yeni oluşmuş bir havzaydı. Üçüncü yüzyılın başlarından itibaren Şii fakih ve âlimlerin bu şehre göçetmesi Bağdat havzasının oluşmasına zemin hazırladı.



Kufe

Kufe şehri, Şii eğilimlerin yaygın biçimde ortaya çıktığı ilk şehirdi. Kufe Şiilerinin İmamlara (a.s), İmam Sâdık (a.s) zamanında zirveye ulaşan bağlılık ve muhabbeti Kufe'nin ilim ortamına özel bir hal bahşetti. İmamların (a.s) birçok ashâbı bu şehirde ikamet ediyordu. Kufe havzasında kelim ve hadis ekollerinin takipçisiydi. Şii kelimciler ve muhaddisler bu şehirde aktifti. Gaybet asrında bu şehir ilmî konumunu korumuşsa da eskisi gibi değildi. Çünkü Kum şehrinin, Şii hadis ekolünün merkezi olarak ortaya çıkışı ve yavaş yavaş Bağdat havzasının oluşmaya başlaması, Kufe ilim havzasının zayıflamasına ortam hazırlamıştı.

Kufe'nin en büyük Şii ailelerinden Âl-i A'yen bu asırda şehrin ilmî idaresini elinde tutuyordu. Bu ailenin âlimlerinden Ali b. Süleyman⁶⁴, Ali b. Yahya Zürârî⁶⁵ ve Muhammed b. Süleyman'a⁶⁶ değinmek yerinde olur.

Bu şehrin diğer ilim ailelerinden biri de Âl-i Nuhik idi. Necâşî onlardan övgüyle bahsetmiştir.⁶⁷

Kufe ilim havzasının ayrıcalıklarından biri, Kufeli âlimlerin, Şia'nın yazılı fıkhnın temelini oluşturan Usûl-i Erbaa Mie'ye ulaşabilmesiydi. Bu Usûl'ün çoğu Kufeli muhaddis ve ravilerin elindeydi ve onları rivayet ediyorlardı. Ali b. Muhammed Zübeyr (vefatı hicri 248) ve Ahmet b. Muhammed b. Ammar (vefatı hicri 346), bu ilkelerin çoğunu elinde bulunduran kimselerdi.⁶⁸

Bağdat

Bağdat ilim havzası, Kum'un hadis ekolü ve Kufe'nin kelim ekolünün etkisi altında yeni oluşmuş bir havzaydı. Üçüncü yüzyılın başlarından itibaren Şii fakih ve âlimlerin bu şehre göçmesi Bağdat havzasının oluşmasına zemin hazırladı. Birinci naibin Samarra'dan Bağdat'a muhacereti ve dört naibin bu şehre yerleşmesi Bağdat'a bir şekilde ilmî merkez olma özelliği kazandırdı. Bağdat'a göçedenler arasında Kufe, Basra, Kum, Rey, hatta Semerkand'dan pek çok muhaddis ve âlim göze çarpıyordu.⁶⁹ Böylece Bağdat havzası, hadis ve kelim ekollerinin etkisi altında biçimlenmiş oldu. Ama bununla birlikte kelim akımları ve akılcı bahisler bu havzaya galebe çaldı. Bu durum, Kufe kelim ekolüne komşu olmaktan ve Bağdat şehrinin kendine has kültürel çevresinden kaynaklanıyordu.

Bağdat'ta büyük kelimciler yetişti. Bunların en ünlüsü, haklarında çokça söz söylenmiş Ebu Sehl Nevbahî ve Hasan b. Musa Nevbahî idi. Ama fıkıh alanında pek çok telifi bulunan Bağdat'ın büyük fakihlerinden İbn Cüneyd İskafî'ye de değinmek gerekir. Fakat Şeyh Tûsî'nin belirttiğine göre kıyasın hüccet olduğunu kabul etmesi gerekçe gösterilerek

⁶⁴ Ebu Gâlib Zürârî, *Risale Ebi Gâlibi'z-Zürârî*, Âlu'l-Beyt, Kum, hicri 1405, s. 128.

⁶⁵ A.g.e., s. 219.

⁶⁶ A.g.e., s. 226.

⁶⁷ Necâşî, *Rical*, s. 430.

⁶⁸ Muhammed b. Hasan Tûsî, *Ricalu'l-Tûsî*, Matbaatu'l-Haydariyye Necef, hicri 1380, s. 430.

⁶⁹ A.g.e., s. 433.



Semerkind şehri bu asırda Şiilerin ilim merkezlerinden biri sayılıyordu. Bu şehrin ilim ortamı, Muhammed b. Mesud Ayyaşî'nin faaliyetlerine borçlu kabul edilmelidir. O, bu bölgedeki Şii âlimlerinin büyüklerindendi. Üstadları ve şeyhleri, bir grup Kum, Kufe ve Bağdat muhaddisleriydi. Ayyaşî kendi evinde sıkça ders ve tartışma meclisleri düzenler, ehl-i ilim ve bilgi taliplileri sürekli orada hazır bulunur, kitaplardan nüsha çoğaltma, okuma, tashih ve mukabele ile meşgul olurlardı.

kitapları reddedilip terkedilmişti. *el-Muhtasaru'l-Ahmedî fi'l-Fıkhi'l-Muhammedî* ve 20 ciltlik *Tehzibu's-Şia li-Ahkami's-Şeria* isminde iki fıkıh ansiklopedisi kaleme aldı.⁷⁰

Rey

Rey ilim havzası da Bağdat havzası gibi yeni kurulmuştu ve Kum havzası ile onun hadis ekolünün yoğun etkisi altındaydı. Ehl-i Beyt hadislerinin ravileri ve muhaddisler, kimisi Onbirinci İmam'ın ashabı, diğer bazıları da Kum havzasının talebelerinden olarak Rey'de ilmin ilk adımlarını attılar.⁷¹ Rey havzası Kum havzasının yoğun etkisi altında olmasına rağmen kelim ilmi bu havzanın bazı âlimlerinin ilgisini ve dikkatini çekti. Kelamî eğilimler Rey'de oldukça kuvvetliydi ve orada büyük kelimciler yaşıyordu. Daha önce Rey'de bulunan büyük kelimci İbn Kube Râzî'nin adından bahsetmiştik.⁷² Ama Rey ilim havzasının mümtaz şahsiyeti, Kum hadis ekolünün yetiştirdiği ve ömrünün son yıllarını Bağdat'ta geçirmiş büyük muhaddis ve *el-Kâfi*'nin yazarı Muhammed b. Yakub Kuleynî (vefatı hicri 329) idi.⁷³

Horasan ve Maverâünnehir

Daha önce de değinildiği gibi, Horasan'da Nişabur ve Sebzvar şehirlerinde, Maverâünnehir ve Semerkand'da Şii mezhebi daha fazla görülmüyordu. Nişabur, gaybet asrının başlarında Fadl b. Şâzân gibi meşhur âlimlerin yaşadığı ilimpervar bir şehirdi. Fadl, Onuncu

⁷⁰ Tûsî, *Fihrist*, 392.

⁷¹ Necâşî, s. 414.

⁷² Tûsî, *Fihrist*, s. 414.

⁷³ Bkz: Muhammed b. Yakub Kuleynî, *el-Kâfi*, şerh ve tercüme: Mustafavî, tarihsiz.

ve Onbirinci İmam'ın ashabındandı. Talebeleri de ondan sonra Nişabur havzasını oluşturanlardı. Kaynaklarda Kuleynî'nin rivayet şeyhleri olan Ali b. Şâzân, Muhammed b. Şâzân -Fazl'ın kardeşleridir-, Ali b. Kuteybe Nişaburî ve Muhammed b. İsmail Berkî gibi bazılarının isimleri zikredilmiştir.⁷⁴ Şia'nın büyük kelimcilerinden İbn Abdek Cürcanî Nişabur'daydı. Bağdat kelimcilerinin metoduyla amel ediyordu ve birkaç telifi vardı.⁷⁵

Semerkand şehri bu asırda Şiilerin ilim merkezlerinden biri sayılıyordu. Bu şehrin ilim ortamı, Muhammed b. Mesud Ayyaşî'nin faaliyetlerine borçlu kabul edilmelidir. O, bu bölgedeki Şii âlimlerinin büyüklerindendi. Üstadları ve şeyhleri, bir grup Kum, Kufe ve Bağdat muhaddisleriydi. Ayyaşî kendi evinde sıkça ders ve tartışma meclisleri düzenler, ehl-i ilim ve bilgi taliplileri sürekli orada hazır bulunur, kitaplardan nüsha çoğaltma, okuma, tashih ve mukabele ile meşgul olurlardı. Ayyaşî'nin talebeleri arasında rical sahibi Ebu Ömer ve Keşî, Muhammed b. Naim Semerkandî'ye işaret edilebilir.⁷⁶ Semerkand havzasının diğer simalarından biri de Onbirinci İmam'ın ashabından Kum havzasında yetişmiş Hüseyin b. Eşkıb Semerkandî idi. Kelamcı bir fakihti. Muhalliflere ve Zeydilere reddiye kitapları yazdı.⁷⁷ Ayyaşî ve İbn Eşkıb tarafından şekillendirilen Semerkand havzası, Gaybet-i Suğra dönemi boyunca, bu ikisinin talebeleri aracılığıyla idare edildi. Bunların öne çıkanı Haydar b. Muhammed b. Naim'di. Şia'nın bütün musannıfât ve ilkelerini Kum meşayihinden rivayet ediyordu. Yine musannıfâtının tamamı Ayyaşî idi.⁷⁸

Telifler ve Tasnifler

Gaybet-i Suğra zamanında Şia ulemasının telifleri dikkat çekici biçimde artmış, insicam ve yoğunluk kazanmıştı. İmam'ın (a.s) gaybetinden önce de Şia uleması ve büyükleri tarafından çok sayıda kitap yazılıyordu. Nitekim bunların en bariz örneği "Usûl-i Erbaa Mie" idi. Bununla birlikte gaybet asrının şartları, bu işin daha fazla gelişip yayılarak devam etmesini gerektiriyordu. Şiilerin, ilim ve kültür merkezlerine doğrudan erişmeyi zorlaştıran coğrafi dağınıklığı, ilmî mesele ve müşkülli halletmede ilk merci olan İmam'ın bulunmaması ve gaybetin yanı sıra bu konudaki temel etkenlerden sayılıyordu. Ehl-i Beyt'in ilimlerini öğrenmenin ardına düşenler veya dinlerinin ahkâm ve meselelerinde güçlük çekenler, onların ihtiyacını karşılayacak ehliyet sahibi merciye muhtaçtı. İmam'a ulaşma imkânının bulunmaması bu zorluğu ikiye katlıyordu. Özel naiplerin zaman ve mekân kısıtları, siyasi zorluklar ve devlet aygıtından gelen baskılar bu müşkülatı arttırıyordu.

Bu yüzden Ehl-i Beyt (a.s) ilimlerinin, meselelere cevap vermek ve zorlukları gidermek üzere müdevven ve yazılı biçimde ve insanların kullanabileceği şekilde düzenlenip derlenmesi zorunluluk haline gelmişti. Aynı zamanda böyle kitapların kaleme alınması yönünde halktan ve ilim taliplilerinden gelen talep yüksekti. Esasen bu asırda yazılmış bazı muteber kitaplar bu ihtiyaçlara cevap vermek amacındaydı. Bu eserlerin önde geleni -işaret edildiği

⁷⁴ Ali Devânî, *Mefâhir-i İslam*, Emir Kebir, Tehran, c. 1, s. 161.

⁷⁵ Tûsî, *Fihrist*, s. 411.

⁷⁶ Necâşî, s. 354.

⁷⁷ Tefreşî, *Nakdu'r-Rical*, c. 2, s. 79.

⁷⁸ Tûsî, *Rical*, s. 463.

Fıkıh ansiklopedileriyle eşzamanlı olarak, mevzuları sadece ahkâm ve fıkıh olmayan, bilakis itikad, tarih, âdâp, gelenekler gibi bahisleri de içeren ve bazen kelimah bahislerine de yer veren başka ansiklopedik kitaplar da kaleme alındı. Bu kitaplardan biri, Muhammed b. Ahmed b. Yahya Kummî'nin yazdığı Nevâdiru'l-Hikme kitabıdır.

gibi- Kuleynî'nin *el-Kâfî*'siydi. Kendi türünde bu asırda telif edilmiş en önemli kitaptır. Kuleynî, kitabının mukaddimesinde, bu kitabı, rivayetlerin hakikatini, onların sebep ve illetlerini idrak etmede acziyet belirten, ona ve iman kardeşlerine yol gösterecek bir kitap isteyen kimsenin talebi üzerine yazdığını açıklamıştır.⁷⁹ Kuleynî'nin sözünden, eğitimli âlimlere ulaşamaması ve rivayetler ve fikhî görüşlerin çokluğunun insanlar için meseleleri anlayıp idrak etmeyi zorlaştırdığı anlaşılmaktadır.

Hakikatte bu, Şiiilerin çoğu bölgelerde karşılaştığı genel bir sorundu. Büyük muhaddis ve fakihlerin bulunduğu Kum, Kufe ve Bağdat gibi ilim merkezlerinde bu sorun çözülebiliyordu. Fakat diğer bölgelerde bu mesele yerinde duruyordu. O kadar ki, Şeyh Saduk, Gaybet-i Suğra'dan birkaç on yıl sonra bile Maverünnehir'de aynı sorunla karşı karşıya geldi. *Men La Yahduruhu'l-Fakih* kitabının başında, Maverünnehir'de Şii seyyidlerden birine rastladığını ve kendisinden, güveneceği ve başvuracağı bir kitap yazmasını istediğini anlatmıştır.⁸⁰ Bu ortamın idrak edilmesi, Şii âlimleri, kapsamlı biçimde birtakım mevzular üzerine kitaplar telif etmeye yöneltti.

Gaybet meselesi Şiiileri meşgul eden bir inanç sorunuydu. Şia uleması uzun müddet, gaip İmamın varlığına inanan diğer Şii fırkaların -İsmailiyye, Eftahiyye, Vâkıfiyye gibi- takipçileriyle çatışma halinde oldu ve şimdi kendileri bunu ikrar ediyordu. Bu mesele o kadar hassas ve tehlikeliydi ki, gaybet zamanındaki teliflerin ağırlıklı kısmı bu konuya mahsus olarak kaleme alındı. Kitapların çoğu gaybet meselesinin açıklanması, onun etrafındaki şüphelerin giderilmesi ve diğer fırkaların görüşlerinin reddedilmesi alanında yazıldı. Bu kitapların büyük bölümü "Kitabu'l-Gaybe" veya "el-Gaybe ve'l-Hayra" ya da buna benzer başlıklar altında telif ediliyordu. Bu da, bu asırdaki Şiiilerin içinde bulundukları duruma işaret etmektedir.

İbn Bâbeveyh Kummî'nin telifi olan *el-İmam ve't-Tebkira mine'l-Hayra* kitabı bu kitapların en iyi örneklerinden biridir. Kitabının başında bir grup Şiiinin gaybet asrındaki hayret ve şaşkınlığından söz ederek bu kitabı yazmaktaki hedefini, konuyla ilgili haber ve rivayetleri bir araya toplamak olduğunu belirtir. Böylece onların hayretini bertaraf edecek ve üzüntülerini giderecektir.⁸¹ Bu sözlerin benzerini Şeyh Saduk Gaybet-i Kübra'nın başlangıcında, *Kemalu'd-Din ve Tamamu'n-Ni'me* kitabının mukaddimesinde ifade etmiştir.⁸² Hâsılı bu asırda gaybet mevzuunda çok sayıda kitap kaleme alınmıştır. İbn Bâbeveyh'in

⁷⁹ Bkz: Kuleynî, *Usûl-i Kâfî*, c. 1, müellifin mukaddimesi.

⁸⁰ Bkz: Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh Saduk, *Men La Yahduruhu'l-Fakih*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, müellifin mukaddimesi.

⁸¹ Bkz: İbn Bâbeveyh, *el-İmam ve't-Tebkira mine'l-Hayra*, mukaddime.

⁸² Saduk, *Kemalu'd-Din*, s. 2.

kitabından başka Himyerî'nin yazdığı *el-Gaybe ve'l-Hayra*, Selame b. Muhammed Ezûnî'nin yazdığı *el-Gaybe ve Keşfu'l-Hayra* ve Şelemgânî'nin yazdığı *el-Gaybe* kitaplarına da işaret edilebilir.

Gaybet asrında Şia'nın telifler verdiği süreçte ortaya çıkan yeni gelişme, ansiklopedi teliflerinin artmasıydı. Bu zamana kadar yazılmış çoğu kitap bir tek bakış açısının ürünüydü. Her kitap fıkıh, akaid, tarih vs. gibi belli bir mevzuda yazılıyordu. Bu kabil kitaplar arasında, her biri bir fıkıh babının başlığı altında yazılmış bol miktarda fıkıh kitabına veya maktellere ve savaşları konu alan tarih kitaplarına değinilebilir. Bütün mevzularda birtakım kitaplar bu yöntemle telif edilmişti. Bu bakış tarzı gaybet asrında da yaygındı ve yazılan kitapların büyük kısmı bu metotla kaleme alınmıştı. Ama ansiklopedi telifi dikkat çekici biçimde artmaya başladı. Bu üslupta, bir tek bakış açısıyla telif tarzının aksine kitabın konuları bir başlık, genel bir mevzu ve çeşitli bahisleri muhtelif bablarda ele alma şeklinde yazılıyordu. Bu tarzın bu asırda yazılmış ilk örnekleri fıkıh ansiklopedileriydi. Bunun da ilki, Sa'd b. Abdullah Kummî'nin *el-Rahme* kitabıdır. Bu kitap taharet, namaz, zekât, oruç ve hac gibi birkaç fıkıh babını içeriyordu.⁸³ Şeyh Saduk'un söylediğine göre, muteber ve başvuru kaynağı fıkıh kitapları, bu asrın fakihlerine aitti.⁸⁴

Muhammed b. Ali b. Mahbub Eş'arî Kummî'nin yazdığı *el-Câmi'* kitabı da, *el-Rahme* kitabı gibi aynı fıkıh bablarını kapsamaktaydı. O, *el-Ziya ve'n-Nûr* adında, nikâh, talak, rida, hudud, diyet vs. ile ilgili başka bir kitap daha yazmıştı.⁸⁵ Bu asırda kaleme alınmış en büyük ve en kapsamlı fıkıh ansiklopedileri İbn Cüneyd İskafî Bağdadî'nin kitaplarıdır. İbn Cüneyd'in iki büyük ansiklopedisi vardı. Bunların ilki, *Tehzibu's-Şia li-Ahkami's-Şeria* kitabıydı. Kitap yaklaşık 20 ciltli ve bütün fıkıh bablarını kapsıyordu. Diğer kitap ise *el-Muhtasaru'l-Ahmedî li'l-Fikhi'l-Muhammedî* idi. O da fıkıh babları esasına göre tertip edilmişti.⁸⁶

Fıkıh ansiklopedileriyle eşzamanlı olarak, mevzuları sadece ahkâm ve fıkıh olmayan, bilakis itikad, tarih, âdâp, gelenekler gibi bahisleri de içeren ve bazen kelam bahislerine de yer veren başka ansiklopedik kitaplar da kaleme alındı. Bu kitaplardan biri, Muhammed b. Ahmed b. Yahya Kummî'nin yazdığı *Nevâdiru'l-Hikme* kitabıdır. Bu kitap, fıkıh bablarına ilaveten tevhid, tarih, enbiya ve menakıb bablarına da sahipti ve toplam 23 bab içeriyordu.⁸⁷ Bu çerçevede Berkî'nin, âdâp ve geleneklere dair muhtelif ahlak bablarının yer aldığı *el-Mehâsin* kitabına da değinilmelidir.⁸⁸ Kaynaklarda, genel ve benzer ad altında (el-Nevâdir) çok sayıda ansiklopedik kitaptan bahsedilmiştir.⁸⁹

Bu türün örneği olan kitapların en kâmil, belki de sonuncusu Kuleynî'nin; usûl, itikad, fıkıh babları, âdâp, sünnetler, ahlak vs. bahislerini içeren *el-Kâfî*'sidir.

⁸³ Tûsî, *Fihrist*, s. 215.

⁸⁴ Bkz: Saduk, *Men La Yahduruhu'l-Fakih*, mukaddime.

⁸⁵ Tûsî, *Fihrist*, s. 411.

⁸⁶ A.g.e., s. 392.

⁸⁷ A.g.e., s. 409.

⁸⁸ Bkz: Ahmed b. Muhammed b. Hâlid el-Berkî, *el-Mehâsin*, Mektebetu'l-Mer'eşî, Kum, 1407.

⁸⁹ Bkz: Tûsî, *Fihrist*, s. 62, 64, 70, 409 vs.

Kaynakça

- Belhî, Ahmed b. Sehl, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden, Brill, tarihsiz.
- Caferiyân, Resul, *Coğrafya-yi Tarihî ve İnsanîyy-i Şia der Cihan*, Ensariyan, 1369.
- Caferiyân, Resul, *Tarih-i Teşeyyu' der İran*, Sâzmân-i Tebligât-i İslâmîyy-i Kum, 1371, Prof. Prof. Madelung'un *Keyhan-i Endişe*'deki makalesinden nakil.
- Câsim Hüseyin, *Tarih-i Siyasîyy-i Gaybet-i İmam-i Devazdehom*, tercüme: Ayetullahî, Emir Kebir, Tehran, 1367.
- Devânî, Ali, *Mefâhir-i İslam*, Emir Kebir, Tehran.
- Ebu Gâlib Zürârî, *Risaletu Ebi Gâlibi'z-Zürârî*, Âlu'l-Beyt, Kum, hicri 1405.
- el-Berkî, Ahmed b. Muhammed b. Hâlid, *el-Mehâsin*, Mektebetu'l-Mer'eşî, Kum, 1407.
- Hoî, Ebu'l-Kasım, *Mu'cemu Ricali'l-Hadis*, Matbaatu'l-Âdâb, Necef.
- İbn Bâbeveyh Ali b. Hüseyin, *el-İmame ve't-Teb sire mine'l-Hayra*, Âlu'l-Beyt, hicri 1407.
- Kummî, Abbas, *Sefinetu'l-Bihar*, İntişârât-i Âbidî, Tehran, tarihsiz.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed, *Ahsenu't-Tekâsim*, Brill, Leiden, 1932.
- Mâmâkânî, Abdullah, *Tenkîhu'l-Makâl*, Matbaatu'l-Murtazaviyye, Necef, hicri 1352.
- Müfid, Muhammed b. Nu'man, *Evâylu'l-Makâlât*, Dânişgâh-i Meşhed.
- Necâşî, Ahmed b. Ali, *el-Ricalu'n-Necâşî*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, hicri 1407.
- Nevbahî, Ebu İshak b. İbrahim, *el-Yâkût*, tahkik: Ali Ekber Ziyâyî, hicri 1378, kitabın mukaddimesi.
- Saduk, Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh, *el-Tevhid*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, hicri 1397, son fasıl.
- Saduk, Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh, *Kemalu'd-Din ve Tamamu'n-Ni'me*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, hicri 1390.
- Saduk, Muhammed b. Ali b. Bâbeveyh, *Men La Yahduruhu'l-Fakih*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum, müellifin mukaddimesi.
- Tabersî, Ahmed b. Ali, *el-İhticac*, Neşru'l-Murtada, Meşhed, hicri 1403.
- Tabersî, Fadl b. Hasan, *A'lamu'l-Verâ*, Âlu'l-Beyt, Kum, 1417.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *Fihristu Kütübi's-Şia ve Usûlühum*, Mektebetu'l-Muhakkik el-Tabâtabâî, Kum, hicri 1402.
- Tûsî, Muhammed b. Hasan, *Kitabu'l-Gaybe*, Müessesetu'l-Meârifî'l-İslamiyye, Kum, hicri 1411.
- Zambaur, *Nesebnâme-i Hulefa ve Şehryârân*, tercüme: Meşkûr, Neşri Hayyam, Tehran, 1368.